

Шумейко О. В., викладач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Розглянуто історію вивчення інституту сім'ї, основні підходи до сім'ї як соціального інституту, як малої соціальної групи. Проаналізовано види і форми сім'ї, відмінності термінів "шлюб" і "сім'я", різноманітні визначення поняття "сім'я".

Ключові слова: шлюб; сім'я; полігамія; моногамія.

Рассмотрена история изучения института семьи, основные подходы к семье как социальному институту, как малой социальной группе. Также совершен анализ видов и форм семьи, отличный терминов "брак" и "семья", различных определений понятия "семья".

Ключевые слова: брак; семья; полигамия; моногамия.

In the article is explored history of researches of family, main approaches of determinations of family as social institute and as little social group. Also author analyzed differences between terms "marriage" and "family", determined definition of family.

Keywords: lack; family; polygamy; monogamy.

Сім'я – інститут, що творить культуру певного суспільства і впливає на неї. Це, без перебільшення, першооснова будь-якого суспільства. Сім'я виступає не лише наслідком виявлення та утвердження найелементарніших природних емоцій людини (любви, ненависті, сексуальності, емоцій, пов'язаних із жертвністю, релігійними поглядами тощо), а також простором, на якому відбувається формування і відтворення поколінь, виховання та інституціоналізація людини. Оскільки кожна сім'я – система, що саморозвивається, то їй притаманні свій спосіб життя, традиції, звичаї, конфлікти. Мільйони сімей у країні перебувають на різних стадіях сімейного циклу життя, при цьому окрема сім'я одночасно виявляє у своїй поведінці ознаки самостійної соціальної одиниці й ознаки, пов'язані з її природою як складової частини соціуму. Сім'я виконує посередницьку роль у зв'язку зі своєю соціокультурною природою як феномена, що за своєю сутністю перебуває на межі макро- і мікроаналізу; цей феномен не обходить увагою жодна наука – від етнографії до філософії.

Вивчення інституту сім'ї має свою історію. Цей феномен досліджували вчені від Аристотеля до Ф. Енгельса в межах теорії патріархальної сім'ї, а з розвитком та утвердженням історичного методу дослідження аналізу різних форм подружнього життя (антропологи М. Мід, Леві-Строс та ін., соціологи Т. Парсонс, М. С. Мацьковський та ін., філософи Фуко, Е. Тоффлер та інші). Продовж останніх років в Україні було здійснено єдину спробу соціально-філософського аналізу інституту сім'ї в дисертаційному дослідженні Т. П. Руденко "Молода сім'я в сучасній Україні: соціально-філософський аналіз" (2004 р.). Заслуговує на увагу і філософсько-правовий аналіз інституту сім'ї, здійснений такими вітчизняними дослідниками, як Т. Кравченко, В. Лещенко, А. Овчатова-Редько, А. Разінкова та ін. Оскільки сім'я – це багатогранне явище, що невпинно розвивається разом із суспільством, вона потребує всебічного подальшого філософсько-правового аналізу у відповідності з вимогами сьогодення.

Мета цієї розвідки – дослідження основних підходів до дослідження сім'ї в системі соціально-гуманітарного знання.

Що стосується сучасних визначень сім'ї, то на початку ХХ століття П. Сорокін у "Системі соціології" зауважував: "Під сім'єю ми розуміємо (застосовуючи до сучасного населення) легальний союз (часто довічний) чоловіка і жінки, з одного боку, союз батьків і дітей – з другого, союз родичів і свояків – із третього" [1, с. 115]. Критичне осмислення інституту сім'ї як союзу подружжя, батьків і дітей, рідні і свояків, як господарського цілого приводить дослідника до думки про її посилену кризу.

Найбільш популярна в радянській соціології була дефініція А. Харчева: "... сім'ю можна визначити як історично-конкретну систему взаємин між чоловіками і жінками, між батьками і дітьми, як малу соціальну групу, члени якої пов'язані шлюбними або батьківськими стосунками, спільністю побуту й взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення" [2, с. 75].

Важливою в цьому визначенні є вказівка на такі аспекти: соціально-історична зумовленість сімейних відносин і сімейної організації; наявність специфічних особливостей сімей (нечисленність сімейної групи, шлюбні та кровно-родинні зв'язки, спільність побуту); те, що існування сім'ї та її особливі функції є наслідком соціальної необхідності, пов'язаної з однією із найважливіших форм продукування і репродукування безпосереднього життя. Крім того, вчений вказує, що йдеться не про одне визначення сім'ї, а щонайменше про три правомірні її визначення: "Найбільш широке з існуючих у марксизмі визначень: сім'я є від-

ношення, через яке і завдяки якому, здійснюється відтворення людини, суспільний механізм цього відтворення. Історичний розвиток останнього веде до перетворення сім'ї так само і у соціальну спільноту (*малу соціальну групу – О.Ш.*), і у соціальний інститут. У цих своїх іпостасях сім'я розглядається вже як елемент соціальної структури і виявляється незалежною від способу виробництва, економічного базису суспільства, тому що домінуючим фактором її єдності і функціонування стають соціально-психологічні зв'язки, в яких виражається також і природне підґрунтя подружжя... Сучасну сім'ю можна визначити як інституційовану спільноту, яка формується на основі шлюбу та правової і моральної відповідальності подружжя, що породжується шлюбом, за здоров'я дітей та їх виховання” [3, с. 27].

Російський учений А. І. Антонов запропонував таке визначення сім'ї: “Сім'я – це заснована на загальносімейній діяльності спільність людей, пов'язаних подружніми узами – батьківства – родинності, яка завдяки цьому здійснює відтворення населення і спадковість сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримання існування членів сім'ї” [4, с. 66].

Це визначення враховує всі етапи існування сім'ї, а також її найважливіші функції. Увага А. І. Антонова до проблеми триєдиних подружніх стосунків – батьківства – родинності дає змогу розглядати основний тип сім'ї, а ті сімейні об'єднання, які утворюються при відніманні одного з трьох відношень, він називає сімейними групами. Таке уточнення пов'язане з тим, що останнім часом у західній і вітчизняній наукових думках спостерігається тенденція зводити сутність сім'ї до будь-яких із трьох відносин, найчастіше – до подружності й навіть до партнерства.

Сім'я – це форма спільноти, що складається з поєднаних шлюбом чоловіка й жінки, дітей (власних чи усиновлених), одного з батьків із дітьми, а також, у деяких випадках, з інших осіб, пов'язаних із вищезазначеними родинним зв'язком [5]. Таке визначення, на наш погляд, характеризується “позитивізмом”, в ньому відсутнє вказування на певну ідейну або ж духовну спорідненість членів сім'ї.

Вітчизняні дослідники В. Андрущенко, Л. Губерський дають таке визначення феномена сім'ї: “Сім'я – це стосунки чоловіка і жінки (дружини), батьків і дітей. Це група кровних родичів, члени якої пов'язані між собою спільністю побуту, взаємодопомоги та відповідальністю” [6, с. 68]. У цьому визначенні для нас є важливим введення таких понятійних означень, як “взаємодопомога” та “відповідальність”, що мають не лише позитивний, “опредметнений”, а й духовний, екзистенційний смисл.

У науковій та науково-публіцистичній літературі поняття “сім’я” та “шлюб” деякі вчені розглядають як синоніми. Однак, на нашу думку, таке ототожнення є необґрунтованим. Шлюб означає, фактично, соціально-правову легітимацію подружніх стосунків, що дає підстави вітчизняній дослідниці Т. Кравченко розглядати шлюб як “більше формальний аспект стосунків”, на відміну від сім’ї як “родинності і духовної спорідненості” [7, с. 406]. У цьому контексті найбільш повним і точним буде визначення шлюбу як “санкціонованої суспільством форми відносин між статями і до нащадків, тобто засіб регулювання статевих стосунків і відтворення населення” [5, с. 12]. С. У. Голод розширює поняття шлюбу в історичному ракурсі: “Шлюб, за визначенням, це історично різноманітні механізми соціального регулювання (табу, звичай, традиція, релігія, право, моральність) сексуальних стосунків між чоловіком і жінкою, що спрямоване на підтримання безперервності життя” [8, с. 86]. Проте у процесі демократизації суспільства в законодавстві низки європейських країн легітимізовано одностатеві шлюби, а в лютому 1994 року Європарламент прийняв резолюцію, в якій закликалося не чинити перепон гомосексуальним шлюбом з можливістю виховувати в такому шлюбі дітей.

Нині існують найрізноманітніші моделі сім’ї: нуклеарна, неповна, змішана, сім’я, яку утворюють розлучені батьки і їх партнери в повторних шлюбах; сім’я, яка виховує усиновлених дітей; сім’я, яка виховує чужих дітей; розширена сім’я общинного типу.

Найпоширенішим типом є нуклеарна сім’я, що складається лише з подружжя з дітьми чи без дітей. Нуклеарна сім’я може бути також повною або неповною, яка складається з одного із подружжя з дітьми. Якщо під одним дахом проживає три покоління людей: пара родоначальників (чи один із них), дорослі діти і онуки, то це складана сім’я, що має кілька поколінь. Можлива комбінація складної і неповної, наявність декількох сімейних ядер – така сім’я називається розширеною. Також сім’ї відрізняють за наявності чи відсутності дітей і за їх кількістю: багатодітні, бездітні, сім’ї, що мають неповнолітніх дітей, сім’ї, які живуть із дорослими дітьми.

Існує типологія сім’ї за місцем її проживання. У разі, коли молоде подружжя мешкає в будинку батьків чоловіка, сім’я називається патрилокальною, якщо молода сім’я живе в будинку батьків дружини – матрилокальною. Окреме проживання молодого подружжя від батьків чоловіка і дружини має назву нелокальної. Залежно від кількості учасників, розрізняють моногамний і полігамний шлюби. Моногамія (від грец. *monos* – один, *gamos* – шлюб) – форма шлюбу, коли чоловікові й жінці дозволя-

ється мати одночасно тільки один шлюб. Полігамія (від грец. *Polis* – багато, *gamos* – шлюб) означає багатошлюбність, тобто це форма групового шлюбу.

Полігамія має декілька форм. Розрізняють поліандрію (від грец. *andros* – чоловічий) – багатомужжя (союз однієї жінки з кількома чоловіками) та полігонію (від грец. *hune* – жінка) – багатоженство (союз одного чоловіка з кількома жінками). Братська поліандрія існувала в південній Індії, в якій скорочувалася кількість жінок, оскільки існував звичай убивати новонароджених дівчаток. Британські колонізатори поклали край такому звичаєві, але парні шлюби так і не отримали поширення серед Тодосів. Полігамія (у формі полігінії) легально існує нині в чималій кількості суспільств, зокрема в мусульманських країнах.

У європейських країнах також існувала й існує полігамія у вигляді бігамних шлюбів. Бігамний (від лат. *bi* – двічі, подвійний і грец. *gamos* – шлюб) – фактичний шлюб, зафіксований у сучасних умовах як різновид полігамії, коли один чоловік має практично дві дружини, що мають від нього дітей; і коли одна жінка має двох чоловіків. Відомостей про такі зв'язки небагато, взяті вони переважно з різних газетних публікацій про реальні історії з життя, судові справи, а також отримані на основі спеціальних соціологічних досліджень. Бігамні шлюби належать до так званих альтернативних шлюбів. Альтернативні шлюби (від лат. *alternus* – чергую, зміною) – такі шлюби, що випливають з кількох можливостей. Найпоширенішою альтернативною формою є фактичний шлюб, тобто співжиття чоловіка й жінки, або шлюбні (подружні) стосунки, не оформлені у встановленому законом порядку. У сімейному законодавстві України з 2002 року фактичний шлюб набув правового значення за умови сумісного проживання не менше п'яти років.

Альтернативні шлюби є виявом поліваріантності шлюбно-сімейних структур. Із погляду генезису вони завжди існували, адже ситуації, які трапляються з людьми в їх житті, не завжди підпадають під типові юридичні чи звичаєві моральні норми. У будь-якому суспільстві існують певні норми ставлення до таких шлюбних форм: від неприйняття, оголошення їх поза законом (юридичним, релігійним, моральним) до повної легалізації та легітимності.

До альтернативних форм сім'ї відносять неповну сім'ю, тобто сім'ю, що складається з матері або батька і дитини (дітей). Цей тип сім'ї є однією з альтернатив сім'ї, побудованій на основі шлюбу. Розрізняють неповну сім'ю, що виникає внаслідок розлучення або смерті одного з подружжя, і материнську сім'ю, тобто таку

сім'ю, яка складається з матері і дитини (дітей), народжених поза шлюбом.

Щодо сфери вибору подружжя, шлюби поділяються на ендогамні (у межах власної спільноти) та екзогамні (між представниками різних груп). Це призводить до виникнення двох видів сім'ї: соціально-гомогенної (однорідної) та соціально-гетерогенної (різнорідної).

За структурою влади, сім'ї бувають авторитарними і демократичними. Авторитарній сім'ї притаманне суворе, безперечне підкорення дружини чоловікові або дружини та дітей батькам. Демократична сім'я ґрунтується на взаємній повазі членів сім'ї, на рівній участі кожного з подружжя у всіх сімейних справах, на спільному розв'язанні важливих сімейних питань. Сучасна нуклеарна сім'я стає егалітарною, тобто сім'єю з рівними правами та відповідальністю всіх її дорослих членів із достатньо незалежним становищем дітей.

Досить часто сім'я розглядається як соціальний інститут, що формує певну специфіку дослідження: поняття соціального інституту розкриває значення сім'ї в широкій соціальній перспективі у взаємозв'язку з іншими соціальними інститутами та соціальними процесами зміни, розвитку, модернізації. Так, радянський дослідник М. С. Мацьковський, посилаючись на американських соціологів Ф. Гейтс та Р. Харві, виокремлює такі моменти визначення соціального інституту та потреби в застосуванні цього терміна:

1) визначається як відносно складна соціальна практика, що підлягає широкому соціальному контролю, насамперед у системі позитивних і негативних санкцій (наприклад, інститут приватної власності або інститут шлюбу);

2) це поняття означає будь-яку складну організацію значного розміру (університет, в'язниця, лікарня тощо);

3) визначається як складна система дій і відносин, що виконує певні соціальні функції (економічний інститут, інститут освіти тощо);

4) розглядається як нормативна і стала соціальна практика, а інституалізації – як процес, завдяки якому будь-яка система соціальних дій, у тому числі і введення індивіда до організації, стає інститутом [9, с. 21].

Для аналізу соціального інституту зазвичай використовуються такі поняття, як цілі інституту, функції інституту щодо суспільства та інших інститутів і стосовно особистості, норми, що дотримуються інститутом, і санкції за їх невиконання, ролі, які виконують індивіди, включені до інституту, у відповідності з їх статусами і зразками поведінки, що приписуються їм.

Сім'я аналізується як інститут у тих випадках, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають або не відповідають тим чи іншим сучасним суспільним потребам. Модель соціального інституту надзвичайно важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї. Сам же інститут сім'ї постійно змінюється, що визначено розвитком самого суспільства і, відповідно, трансформацією суспільних потреб.

Аналіз сім'ї як соціального інституту має свій специфічний ракурс, оскільки дослідника цікавлять, насамперед, зразки сімейної поведінки, сталі ролі в сім'ї, особливості формальних і неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних стосунків. Процес формування сім'ї у цьому випадку розглядається як сукупність норм і стандартів залицяння чоловіка і жінки (дружини), вибору шлюбного партнера, сексуальної поведінки, взаємовідносин з батьками майбутнього подружжя і, нарешті, санкції за невиконання тих чи інших норм. Варто зазначити, що соціально-економічні, ідеологічні, конкретно-історичні фактори на різних стадіях розвитку сім'ї справляють суттєвий вплив на специфіку конкретних цінностей, норм, санкцій і їх взаємозв'язок із сімейною поведінкою.

Стосунки між подружжям регулюються сукупністю норм і санкцій інституту шлюбу. Останній являє собою сукупність соціальних норм, що санкціонують взаємостосунки чоловіка і жінки, систему взаємних обов'язків і прав, суттєвих для функціонування інституту сім'ї і життєдіяльності сімейної групи.

Одні норми, обов'язки і права мають юридичний характер і регламентовані законодавством. Так, у СРСР така регламентація здійснювалася Основами законодавства Союзу РСР та союзних республік про шлюб та сім'ю, кодексами про шлюб і сім'ю союзних республік.

У 1992 р., у зв'язку зі змінами в суспільному житті та прийняттям законів про громадянство України та про власність, Верховна Рада України прийняла закони України "Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю в Україні", "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" та ін. Парламентська комісія розгорнула діяльність зі створення індустрії дитячого харчування в Україні, порушила питання про підготовку державної програми.

Кодекс України про шлюб та сім'ю [10] спрямований на подальше зміцнення сім'ї, побудову сімейних стосунків на добровільному шлюбному союзі жінки і чоловіка, заснованому на почутті любові, дружби та поваги всіх членів сім'ї, всебічну охорону інтересів матері й дитини. Кожен з подружжя має рівні права й обов'язки у шлюбі та сім'ї [11].

У більшості європейських країн правові проблеми шлюбу регулюються не сімейним, а цивільним законодавством. До юридично закріплених норм зазвичай належить питання про володіння майном, про матеріальні зобов'язання подружжя стосовно дітей і один до одного, про мінімальний вік укладання шлюбу тощо.

Інститут сім'ї також відіграє важливу роль у збалансуванні стосунків між *приватною* і *публічною сферами* життєдіяльності індивіда. У цьому контексті важливого значення набуває осмислення інституту сім'ї як соціально-правового феномена, оскільки без такого осмислення стає неможливим розроблення нового та вдосконалення у відповідності з об'єктивними суспільними змінами чинного законодавства, покликаного регулювати шлюбно-сімейне законодавство.

Крім того, аналіз сім'ї як соціального інституту дає змогу окреслити важливі для вивчення питання: яким чином трансформація, розвиток потреб суспільства впливають на характер шлюбно-сімейних стосунків і спосіб життя сім'ї? Які типи сімейної поведінки мають вважатися маргінальними по відношенню до суспільних потреб? Чим відрізняються сімейні норми і цінності в різних культурах і при різних ідеологічних, політичних і соціально-економічних умовах? Яким є соціальний механізм змін цих норм і в якому напрямку вони змінюються? Яким чином відбувається соціальне регулювання сімейної поведінки і стосунків у сім'ї? Яким є співвідношення норм, цінностей, усталених взірців поведінки та інших елементів суспільної ідеології у сфері шлюбно-сімейних стосунків і реального виконання ролей, особливостей поведінки і взаємовідносин подружжя? [9, с. 22–24].

Розуміння сім'ї як малої соціальної групи сфокусоване на закономірностях становлення, функціонування і розпаду сім'ї як автономної цілності. Так, вітчизняні дослідники В. Андрущенко й Л. Губерський, розглядаючи сім'ю як малу соціальну групу, виділять при цьому таку специфічну ознаку – безпосередній контакт їх членів. Учені зазначають: “Люди живуть у групі, так би мовити, під взаємним контролем, у безпосередньому спілкуванні. Існують формальні й неформальні малі групи. Перші складаються відповідно до наперед сформованих (як правило, офіційно зафіксованих) цілей, тверджень, інструкцій чи статутів. Другі формуються на основі особистих симпатій та антипатій, любові, товариського потягу тощо” [6, с. 66–67].

Як зазначає радянський дослідник феномена сім'ї М. С. Мацьковський: “Як мала соціальна група сім'я розглядається в тих випадках, коли дослідженню підлягають відношення між індивідами, які складають сім'ю. Такий підхід дозволяє визначи-

ти мотиви і причини розлучень, динаміку подружніх стосунків, характер стосунків між батьками й дітьми” [9, с. 24]. У дослідженні сім’ї як малої групи дослідник виділяє три основні типи характеристик:

1) характеристики групи в цілому: цілі і завдання сімейної групи, склад і структура сім’ї, соціально-демографічний склад сім’ї, згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікацій у сім’ї тощо;

2) характеристики зв’язків і стосунків сімейної групи з більш широкими соціальними системами в межах соціальної структури суспільства. Насамперед при цьому виділяють функції сім’ї по відношенню до суспільства;

3) цілі, завдання та функції стосовно індивіда, групова регуляція поведінки і взаємодії індивідів у сім’ї, груповий контроль, групові санкції тощо, сімейні цінності, норми і зразки поведінки, включеність індивіда до сім’ї, його задоволеність перебуванням у сім’ї і її функціональними вимогами тощо [9, с. 25].

Учений зазначає, що в соціологічних дослідженнях парадигма соціального інституту орієнтована, здебільшого, на зовнішні зв’язки сім’ї, а її внутрішні зв’язки досліджуються крізь призму понять, що характеризують малу групу [9, с. 25].

Отже, сім’я – це форма об’єднання людей, що ґрунтується на шлюбі або кровнородинних стосунках, яка першою підлягає інституалізації з боку держави і характеризується ідейною спільністю та взаємною відповідальністю. При цьому шлюб виступає соціально-правовою легітимацією подружніх стосунків, є зовнішньою, інституційною формою, одним із виявів історично різномірних механізмів соціального регулювання (поряд із табу, звичаєм, традицією, релігією, правом, моральністю) та закріплення міжособистісних (приватних) стосунків на правовому (публічному) рівні.

Парадигма соціального інституту орієнтована, здебільшого, на зовнішні зв’язки сім’ї, а її внутрішні зв’язки досліджуються крізь призму понять, що характеризують малу соціальну групу. Ось чому дослідження і вивчення феномена сім’ї потребує міждисциплінарного підходу: тільки шляхом аналізу цього феномена в межах соціально-гуманітарного знання можна сформулювати повне уявлення і здійснити його всебічний філософсько-правовий аналіз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сорокин П. Система социологии / Сорокин П. – М. : Наука, 1993. – Т. 1. – 447 с.
2. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР / Харчев А. Г. – М. : Мысль, 1979. – 367 с.
3. Харчев А. Г. Исследования семьи: на пороге нового этапа / А. Г. Харчев // Социологические исследования. – 1986. – № 3. – С. 26–28.
4. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Изд-во Моск. ун-та; Изд-во Междунар. ун-та бизнеса и управления “Братья Карич”, 1996.
5. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: справочник / [В. И. Зацепин (рук. авт. кол.), Л. М. Бучинская, И. Н. Гавриленко и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 255 с.
6. Андрущенко В. Культура. Идеология. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський. – 3-ге вид. – К. : Знання України, 2007. – 580 с.
7. Кравченко Т. Сім'я та особливості її функціонування в умовах розбудови громадянського суспільства / Т. Кравченко // Збірник. – К. : ППІЕНД, 2004. – 466 с.
8. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ / Голод С. И. – СПб : ТООТК “Петрополис”, 1998. – 272 с.
9. Мацковский М. С. Социология семьи. Проблемы теории, методологии и методики / Мацковский М. С. – М. : Наука, 1989. – 116 с.
10. Сімейні правовідносини. Законодавство. Позовні заяви. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 320 с.
11. Конституція України – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.